

ГЕНЕЗА ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ЯК СКЛАДОВИХ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

У статті аналізуються особливості інституціонального розвитку прав і свобод людини і громадянина. Визначаються основні чинники становлення четвертого покоління прав і свобод в умовах глобалізації та інформатизації суспільства. Обґрунтовуються сучасні підходи та основні напрями цього процесу у вітчизняному правотворенні.

Ключові слова: права і свободи людини, покоління прав людини, глобалізація, право на індивідуальність.

Фундаментальною складовою будь-якої правової системи є інститут прав і свобод людини і громадянина. Важливим на сучасному етапі постає розроблення механізмів закріплення цього інституту в нормативних актах, що регулюють найважливіші суспільні відносини. Особливої актуальності проблема розвитку прав і свобод людини і громадянина набуває в епоху складних глобалізаційних процесів, становлення інформаційного суспільства та поглиблення права на інформаційний простір, забезпечення інформаційних відносин в середині однієї країни та за рубежем, прав людини, тісно пов'язаних з науковими досягненнями. Тенденції розвитку підходів щодо визначення змісту і забезпечення реалізації прав і свобод у міжнародному праві показує необхідність відповідних змін вітчизняного правового поля, які можливі за умови ґрунтовних історико-правових досліджень цього процесу та наукової систематизації прав і свобод людини і громадянина в історичному контексті. Тому необхідним є аналіз історичного розвитку інституту прав і свобод людини через призму концепції "трьох поколінь" та обґрунтування сучасних підходів до їх реалізації в системі вітчизняного права.

Процес генези прав і свобод людини не був однорідним. Щоб глибше зрозуміти важливість даного інституту в структурі сучасної правової системи, доцільно розглядати його через призму теорії "поколінь прав людини". Під "поколінням" розуміємо організовану сукупність представ-

ників людського роду на певному історичному етапі розвитку. За французьким юристом К. Васаком, якого вважають засновником теорії "трьох поколінь прав людини", поколіннями є основні етапи розвитку цих прав, пов'язані з формуванням уявлень про їх зміст, а також зі змінами у механізмах їх забезпечення.

Традиційно першим поколінням вважають права, надбані в результаті буржуазних революцій XVII-XVIII ст., згодом конкретизовані в практиці та законодавстві демократичних держав. Такими є особисті (громадянські) і політичні права, що відображають так звану "негативну" свободу – зобов'язання держав утримуватися від втручання у сферу особистої свободи і створювати умови участі громадян у політичному житті: право на життя; особисту недоторканість; свободу від рабства, катувань; свободу думки, слова, релігії тощо. Витоки актуалізації проблеми прав людини на міжнародному рівні пов'язують з Віденським конгресом 1815 р., коли провідні держави зобов'язалися відмінити рабство, яке остаточно було скасоване лише в XX ст. Права людини першого покоління були закріплені у Загальній декларації прав людини (ЗДПЛ) 1948 р. Статті 2-21 Декларації об'єднані ідеєю свободи індивіда від зловживань з боку політичної влади.

На глобальному рівні права другого покоління спочатку знайшли відображення у ст. 22-27 ЗДПЛ (на соціальне забезпечення, працю, відпочинок, достатній життєвий рівень тощо), а потім були закріплені в Міжнародному пакті про економічні,

соціальні та культурні права 1966 р. (МПпЕСКП). Варто зауважити, що такі права носять більш відносний характер, ніж права першого покоління. У ст. 2 МПпЕСКП зазначається, що кожна держава, котра бере участь у цьому Пакті, зобов'язується вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому документі прав усіма належними способами, включаючи прийняття законодавчих заходів [6]. Виокремлення прав другого покоління спричинило переосмислення концепції "негативної" свободи. В основі цих змін лежало "позитивне" розуміння свободи як реальної можливості здійснення своєї волі нарівні з іншими людьми.

Комплекс прав третього покоління пронизаний ідеєю консолідації сил провідних країн для вирішення питань безпеки і окреслення стратегічних планів співробітництва у цій сфері. Розруха та знівечені людські долі, які залишили по собі дві світові війни, зумовили необхідність створення в 1945 р. міжнародної організації із захисту прав і свобод людини – ООН, центральним напрямом діяльності якої є вдосконалення інституту прав людини. "Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, за якого права і свободи, викладені в Декларації, можуть бути повністю здійснені", – говориться в ст. 28 ЗДПЛ. К. Васак до таких прав відносить: право на розвиток, світ, незалежність, самовизначення, територіальну цілісність, суверенітет, позбавлення від колоніального гноблення, право на достойне життя, на здорове навколишнє середовище, на загальну спадщину людства, на комунікації [11]. А на думку С.В. Поленіної, третє покоління охоплює права категорій громадян (дітей, жінок, молоді, людей похилого віку, інвалідів, біженців, представників національних і расових меншин та ін.), які через соціальні, політичні, фізіологічні причини не мають рівних можливостей реалізації певних прав і свобод та потребують підтримки з боку як держави і міжнародного співтовариства [10]. Заперечення проти такого підходу пов'язані з небезпекою розмивання вихідної ідеї природних прав, якими всі люди володіють однаковою мірою.

Класичне розмежування прав людини на три "покоління" зазнало реформування з переходом до постіндустріального суспільства і пов'язаними з цим науково-технічними, соціально-економічними та ментальними змінами. З кінця

90-х рр. XX ст. з'являються передумови появи четвертого покоління прав людини, до яких Ю.А. Дмитрієв включає інформаційні технології та права [9]. А.Б. Венгеро називає це покоління правами людства (на світ, ядерну безпеку, космос, екологічні, інформаційні права та ін.) [8]. Дедалі частіше до цього покоління науковці відносять права на: зміну статі, трансплантацію органів, клонування, використання віртуальної реальності, одностатеві шлюби, штучне запліднення, евтаназію, вільну від дитини сім'ю [7]. Не можна не погодитись, що зазначені підходи викликали б значний суспільний резонанс ще декілька десятиріч тому.

Глобальні соціально-економічні перетворення на початку XXI-го століття зумовили зміни в житті пересічних громадян. Так, інформаційно-комунікаційні технології значно змінюють швидкість та якість процесів міждержавного спілкування та співробітництва, сприяють розвитку інтеграційних процесів в економічно-політичній галузі. Використання інтернет-технологій, з одного боку, дає можливість значно економити час, а з іншого, втрачається той невербальний зв'язок, який встановлюється лише при "живому" спілкуванні.

Досягнення медицини останніх п'ятдесяти років вражають. Тривала практика воєн наклала свій відбиток на цю галузь: потреба у створенні препаратів, які полегшували тяжкі поранення солдат, зумовила розробку досконалих антисептичних, знеболювальних і анестезійних засобів. З іншого боку, препарати, які рятували мільйони життів, ставали для наступних поколінь засобом поринути у світ без проблем. Воєнні хірурги щодня рятували тисячі життів, роблячи численні пересадки-трансплантації необхідних тканин і органів з тіл вже мертвих людей. У сучасному світі трансплантологія стала доволі розповсюдженим видом бізнесу.

Законодавство України не формує чіткої позиції з цього приводу. Цивільний кодекс в контексті права на особисту недоторканість (ч.4 ст.289) передбачає право фізичної особи розпорядитися щодо передачі після її смерті органів та інших анатомічних матеріалів її тіла науковим, медичним або навчальним закладам [3]. У ч.3 ст.290 прописано, що фізична особа може дати письмову згоду на донорство її органів та інших анатомічних матеріалів на випадок своєї смерті чи заборонити його. Ось тут виникає колізія: наві-

що давати письмову заборону, якщо без письмової згоди ніхто і так не має права відчужувати будь-які елементи тіла померлого для донорства?! Відкривається поле для зловживання правом, а, відповідно, і правового свавілля, адже норма має альтернативно-невизначений характер.

Кримінальний кодекс України (далі – КК України) передбачає відповідальність за порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини (ст.143) [1]. Верхня межа основного покарання – позбавлення волі на строк до 5-ти років, що за класифікацією є злочином середньої тяжкості. І лише вчинення такого типу злочинів за попередньою змовою групою осіб, або участь у транснаціональних організаціях, які займаються такою діяльністю, визнається тяжким злочином і карається позбавленням волі строком до 7 років. Насильницьке донорство передбачає максимальну міру відповідальності – позбавлення волі на строк до 5-ти років з позбавленням права обіймати певні посади і займатися певною діяльністю на строк до 3-х років – за діяння, вчинені за попередньою змовою групою осіб або з метою продажу (ч.3). Вражає те, що насильницьке вилучення крові у людини з метою використання її як донора (ч.1) взагалі не передбачає такого покарання як позбавлення волі [1].

Проблемі нелегального донорства і трансплантології законодавець не надає значної уваги. Але, на нашу думку, злочини у цій сфері повинні прирівнюватись за видами покарання до вбивства чи тяжких тілесних ушкоджень, оскільки в більшості випадків свавільне втручання в функціонування організму людини викликає невідворотні наслідки. Доцільно звернути увагу на дискусію, що точаться з приводу узаконення питань зміни статі, клонування та одностатевих шлюбів. Зосередимось на юридичному та етико-моральному погляді на проблему.

Законодавством України про охорону здоров'я в ст.51 зазначено, що на прохання пацієнта відповідно до медико-біологічних і соціально-психологічних показань, які встановлюються МОЗ України, йому може бути проведено шляхом медичного втручання в акредитованих закладах охорони здоров'я зміну (корекцію) його статевої належності [4]. Беручи до уваги різноманітні патології, які можуть проявлятися у новонародженої дитини, вважається слушним задля подаль-

шого гармонійного її розвитку робити таке втручання. Але сьогодні зростає кількість бажаючих змінити стать уже в досить зрілому віці, аргументуючи це тим, що відчують себе не в своєму тілі. Зміни уявлень про типове подружжя як союз чоловіка і дружини, зумовили необхідність удосконалення правового поля. Поява проблеми прав на зміну статі і створення сім'ї одностатевими партнерами є наслідком деформацій як генетичних, так і ментальних. Вони є закономірним відображенням глобальних змін.

Гомосексуалізм є науковим (медичним) терміном, що використовується для позначення аномалій, пов'язаних з нетрадиційною сексуальною орієнтацією, які частіш за все виникають на фоні генетичних збоїв. Таким чином, можна сказати, що носії таких "вад" є невинними у своїй біологічній відмінності від "нормальних" здорових осіб. Якщо представники таких секс-меншин живуть мирно і законослухняно, не акцентуючи свої нетрадиційні вподобання, немає заперечень щодо права таких осіб на приватне життя, що не виключає можливості зносин з представниками такої ж статі. Інша справа, коли такі особи починають пропагувати масам – це просто виходить за рамки моралі. Не кажучи вже про релігію, котра чітко негативно висловлює позицію з цього приводу: статеві зв'язки із собі подібними за статтю віднесені у християнстві до найтяжчих гріхів.

У вітчизняному законодавстві важко відшукати норму, котра прямо забороняє гомосексуальні відносини. Однозначно стверджується лише те, що такий шлюб неможливий, бо шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану (ч.1 ст.21 Сімейного кодексу – далі СК України). У цей же час ч.4 ст.3 СК України стверджує: сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства [2]. Виходить, що при відсутності суперечностей з "моральними засадами суспільства" такий сімейний союз є потенційно можливим. Щоб остаточно вирішити це питання і надати йому легальної форми, залишається вирішити питання: чи українська громадянськість готова прийняти таку новачку?

У березні 2011 р. Україна підтримала на сесії Ради ООН з прав людини в Женеві спільну заяву країн-членів про необхідність припинення

насильства та порушення прав за ознаками сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності. Україні було рекомендовано здійснити правову легалізацію одностатевих партнерств. Але, зважаючи на кількість злочинів, вчинених у нашій країні з мотивів будь-якого виду нетерпимості, законодавцю варто приділити пильну увагу вдосконаленню норм, які відображатимуть ментальне ставлення нації до подібного роду проблем.

Вітчизняна медицина ще не почала проводити активних досліджень у сфері клонування (мається на увазі об'єктів тваринного світу). Але західні віяння можуть скоро дійти і до вітчизняних терен. Закон України "Про заборону репродуктивного клонування людини" вводить заборону репродуктивного клонування людини в Україні виходячи з принципів поваги до людини, визнання цінності особистості, необхідності захисту прав і свобод людини та враховуючи недостатню дослідженість біологічних та соціальних наслідків клонування людини [5]. Звернемося до норм моралі і релігійних настанов з цього питання. "Основы социальной концепции Русской Православной Церкви" зазначають, що розвиток медико-генетичних методів діагностики та лікування може сприяти запобіганню хворобам і полегшенню страждань багатьох людей [7, с.103]. Але важливо пам'ятати, що генетичні порушення часто стають наслідком забуття етичних основ, у результаті якого страждають нащадки.

Генна терапія статевих клітин є небезпечною, пов'язана зі зміною генома у кількох поколіннях, що може спричинити непередбачувані наслідки у вигляді нових мутацій і дестабілізації рівноваги між людською спільнотою і навколишнім середовищем. Багато подружніх пар не можуть зачати і мати власних дітей. Погана екологія, непосильно важка фізична праця і перевтоми через намагання забезпечити нормальний життєвий рівень часто виливаються у неможливість поповнення сім'ї. Зважаючи на депопуляційні процеси в нашій країні протягом останніх 20 років слухним було внесення доповнення до ст. 281 ЦКУ "Право на життя" п. 7: повнолітня жінка або чоловік мають право за медичними показниками на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій.

Простежується підтримка держави у використанні будь-яких методів завагітніти (в т.ч. –

штучне запліднення). Було б добре, якщо б поряд із цією нормою надавалися й відповідні матеріальні засоби подружжю на виконання подібних програм, адже реалізація права на життя дитини, яка народиться внаслідок відповідних маніпуляцій, коштуватиме дорого.

Радикально іншою виступає ситуація з приводу права на сім'ю, вільну від дитини. У той час, коли одна пара направляє усі зусилля на продовження власного роду, вдаючись до усіх можливих засобів, інша відстоює позицію, що дитина – непотрібний тягар, який відволікатиме від насолоди подружнього життя. Що ж, скільки людей, стільки й думок. В принципі, зараз, коли світ вийшов на шлях демократії та лібералізму, зазначене право може і не вирізнятися з-посеред інших новітніх віянь. Формувати кількісний склад своєї родини – приватна справа кожного. Але діти даруються Богом, а від такого неоціненного дарунку не можна відмовлятися!

Процес винайдення нових медичних засобів часто не встигає за швидкістю прогресування хвороб та появою їх нових штамів, внаслідок чого невимовних страждань зазнають вражені ними люди. Постає питання, яким іншим чином полегшити їх муки. Частина 4 ст.281 ЦКУ містить положення, відповідно до якого забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя. Це означає, що на даному етапі Україна чітко визначила своє негативне ставлення до можливості легалізації евтаназії. До того ж регламентація такої заборони передбачена і в ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я: "медичним працівникам забороняється здійснення евтаназії – навмисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань" [4]. Більш того, чинним кримінальним законодавством застосування евтаназії розглядається як вбивство (ч. 1 ст.115 КК України).

Захмарні ціни на життєво важливі лікувальні препарати та операції і грошова неспроможність громадян, відсутність відповідної медичної апаратури і кваліфікованих фахівців створюють підґрунтя для застосування в країні пасивного виду евтаназії. Через відсутність можливості необхідного лікування здійснюється пасивне вбивство, винних у якому важко знайти: лікар, який, намагаючись врятувати, виписав дорогий препарат; родина, котра не має фінансів, щоб

його купити; держава, яка за браком бюджету не може здійснити такі допоміжні видатки; чи негативні сторони науково-технічного прогресу, що викликають нові й складніші хвороби?

Можна довго дискутувати, якими досягненнями хизуватиметься XXI ст. Поява нових гаджетів і агрегатів, що зменшують участь людини у виробництві матеріальних благ, сприяють появі вільного часу, який кожен вирішує використовувати по-своєму. У той час як медики ламають голови щодо подолання глобальних проблем, винайдення засобу від СНІДу, онкології та інших хвороб, хіміки й фізики розробляють нові методи протидії радіаційному та електромагнітному випромінюванню, біологи докладають зусиль для збереження рідкісних видів флори і фауни, інша частина людства нівечить ці надбання. Безмежність людських потреб і бажання якомога повнішого їх задоволення часом може спричинити зворотній ефект. У гонитві за благами науково-технічного прогресу виникають аномалії, які ставлять під загрозу існування людського роду взагалі.

Суспільство повинно зосередитись на підтримці тих здобутків, котрі перейшли нам у спадок від минулих епох, наповнених духом боротьби за можливість реалізувати те, що було надано природою: життя і свободу. Головним пріоритетом розвитку людства має стати встановлення мирних, довірчих умов співіснування. Важливою сходинкою на шляху до цього має бути налагодження відносин взаємоповаги "громадянин – держава". А це, в свою чергу, залежить особисто від кожного.

С.Г. Головко, Д.Ю. Бондаренко

Генезис прав и свобод человека как составляющих современной правовой системы

В статье анализируются особенности институционального развития прав и свобод человека и гражданина. Определяются основные факторы становления четвертого поколения прав и свобод в условиях глобализации и информатизации общества. Обосновываются современные подходы и основные направления этого процесса в отечественном право создании.

Ключевые слова: права и свободы человека, поколения прав человека, глобализация, право на индивидуальность.

S. Golovko, D. Bondarenko

Genesis of the rights and freedoms of the person as a component of the modern legal system.

This article contains the analysis of institutional development of human rights and liberties. There is a determination of the basic factors for the fourth generation of rights and liberties formation in the conditions of globalization and informatization in society. Modern approaches and main directions of this process in the native law-creating are motivated.

Keywords: human rights and freedoms, generation of human rights, globalization, right for individuality.

Література

1. *Кримінальний кодекс України* // ВВР України. – 2001. – № 25 -26. – Ст.131.
2. *Сімейний кодекс України* // ВВР України. – 2002. – № 21 – 22. – Ст.135.
3. *Цивільний кодекс України* // ВВР України. – 2003. – № 40 – 44. – Ст.356.
4. *Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 року № 2801-ХІІ, з подальшими змінами та доповненнями* // ВВР України. – 1993. – № 4. – Ст.19.
5. *Закон України "Про заборону репродуктивного клонування людини"* // ВВР України. – 2005. – № 5. – Ст.111.
6. *Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю.К. Качуренко. – 2-ге вид. – К. : Юрінформ, 1992. – С.23 – 25.*
7. *Аврамова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми / О. Аврамова, О. Жидкова // Право України. – 2010. – № 2. – С.101 – 107.*
8. *Венгеров А.Б. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов / А.Б. Венгеров. – М. : Юриспруденция, 2000. – 307 с.*
9. *Дмитриев Ю.А. Право на физическую свободу / Ю.А. Дмитриев, М.П. Овдеенкова // Государство и право. – 2005. – № 3. – С. 21.*
10. *Поленина С.В. Качество закона и совершенствование правотворчества / С.В. Поленина // Советское государство и право. – 1987. – №7. – С. 16 – 18.*
11. *Vasak K. 30-year struggle // UNESCO courier. – 1977. – Nov. – P. 29.*